

NYELVI ÉRINTKEZÉSEK
A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN
KÜLÖNÖS TEKINTÉTTTEL A MAGYARPÁRÚ KÉTNyelvűsÉGRE
JAZYKOVÉ KONTAKTY
V KARPATSKEJ KOTLINE
S OSOBITNÝM DŔAZOM NA BILINGVIZMUS
M A Ď A R Ć I N A A I N Ý J A Z Y K

Kalligram Könykiadó
A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete
Pozsony
Kultúrny inštitút Madarskej republiky
Vydavateľstvo Kalligram
Bratislava

A magyar–török kétnyelvűség
és ami körülötte van

SÁNDOR KLÁRA

A magyar és más nyelvek érintkezésének tanulmányozása meglehetősen nagy hagyományokra tekint vissza: a 19. század végén, a századforduló körül már megalapozott nyelvészeti módszerekkel dolgozó magyar nyelvtörténeti kutatásoknak ez volt az egyik központi kérdése. A kor szellemének megfelelően a nyelvi érintkezéseknek azt az oldalt vizsgálták, amely művelődéstörténeti-történeti következtetések levonására adott alapot, azaz a nyelv történetét mindenekelőtt a nyelvet beszélő nép történetének forrásaként fogták föl. Így a vizsgált problémák két, egymással szorosan összefüggő szempont köré csoportosultak: az egyik a *néptörténet* szempontja, a másik az *etimológia* szempontja volt. Ezeket a kérdéseket elsődlegesnek tartva magától értetődő, hogy a kölcsönzések még a lehetőségével kapcsolatban is sokáig csak a kételyeit fogalmazta meg a történeti nyelvész. Részben mert ezek sokkal kevésbé „látványosan” mutatkoznak meg, mint a kölcsönzések, így nehezebben is kutathatók; részben viszont talán azért is, mert a korszakban éppen jelentős sikereket fölmutató összehasonlító nyelvtörténet egyik alaptézise, a grammatikai hasonlóság elve gyengült volna meg, ha föltételezik, hogy a nyelvtani hasonlóság kialakulásában nemesak az „ősi örökség”, hanem a más nyelvből való kölcsönzés is szerepet játszhat. Így a nyelv más részrendszereire gyakorolt, nyelvi érintkezésekből adódó hatásokkal szemben némi idegenkedés volt tapasztalható. Ehhez mintha az a magyar nyelvész körökben itt-ott még mindig tetten érhető érték(-elő)ítélet is hozzáadódna (mind a mai napig), hogy az uráli–finnugor–ugor, illetve a belső keletkezésű nyelvi elemek „értékesebbek”, mint a más nyelv hatására kialakultak.¹

Bár a nyelvészeti kutatások időközben jócskán túlhaladták azt az álláspontot, hogy a nyelvi érintkezések elsősorban a szókincset érintik, a magyar nyelvészeti szakirodalom mintha továbbra sem akarna tudomást venni erről a tényről. A történeti érintkezések vizsgálatában ez úgy nyilvánul meg, hogy a kutatás jóformán még mindig kizárólag a kölcsönzések irányul,² a mai érintkezések vizsgálatában pedig úgy, hogy a szerkezeti kölcsönzéseket sokan még mindig romlásnak, erózióznak, a lexikai kölcsönzéseknél mindenképpen károsabbnak, a magyar nyelv „szellemét” rongálóznak tekintik. Közrejátszhat ennek a szemléletnek a fennmaradásában, hogy a nyelvi érintkezések leírására használatos terminológia némiképpen megtévesztő: amikor *nyelvek közötti* kölcsönzésről, átadó és átvevő *nyelvről* beszélünk, könnyen elfeledkezhetünk arról a tényről, hogy a két érintkező nyelv nem beszélőitől függetlenül érintkezik egymással. Másképpen szólva: hogy a nyelvi kölcsönzéshez a beszélőközösség vonatkozásában valamilyen fokú és mértékű *kétnyelvűsége* van szükség.³ A nyelvtörténeti vizsgálódások során még könnyebben feledkezünk meg erről a föltételről, hiszen a hagyományos kutatás ilyenkor végkép-

pen csak a *nyelvi* adatokra összpontosíthat, anélkül, hogy ebben a beszélők jelenléte és valóságos nyelvi viselkedése „megzavarná”.

A jelen magyarpártú nyelvi érintkezéseinek vizsgálatában azonban az utóbbi évtizedben megjelent egy olyan kutatási irányzat, amely szakítva a lassan egy évszázados nyelvészeti szemlélettel és módszertannal, jelentős eredményeket ért el – most már nem a magyar és más nyelvek közötti *lexikális kölcsönzéseket*, hanem valóban a magyarpártú *kétnyelvűséget* vizsgálva.⁴ Ezeknek a kutatásoknak az egyik elméleti alapvetése végső fokon Uriel Weinreichnak az 1953-ban írt, ma már klasszikusnak számító munkája. Mindmáig visszhang nélkül maradt viszont a magyar nyelvészkörökben Weinreichnak az a gondolata, amelyet már ebben a könyvben hangsúlyoz, és amely egy későbbi, Labovval és Herzoggal közösen írt, szintén alapvető jelentőségű tanulmányának (1968) egyik vezérgondolata: nevezetesen, hogy a nyelvtörténeti problémák megoldásában a jelen nyelvi folyamatainak ismerete legalább annyira fontos, mint egy adott kor nyelvi adatainak ismerete (Weinreich 1953:114). Pedig a szerző, maga is nyelvtörténész iskolázottságú lévén, arra is fölhívja a figyelmet, hogy a mai nyelvi érintkezések szociokulturális föltételeinek vizsgálata és tipologizálása sokkal inkább lehetővé tenné a múltbeli nyelvi érintkezések társadalmi körülményeinek rekonstruálását, mint ha egyedül a kölcsönzavak tanúbizonyosságát vesszük figyelembe (Weinreich 1953:110). A könyv előszavában pedig Martinet figyelmeztet arra, hogy az olyan típusú fogalmak, mint a *szubsztrátum*, *szuperstrátum*, *adsztrátum* jelentése és nyelvtörténeti alkalmazhatósága csak a jelenkori kétnyelvűség folyamatainak és jellemzőinek ismeretében válhat világossá (Martinet 1953:ix).

A magyar nyelvtörténeti folyamatok korszerű újraértelmezése természetesen nem is egy, hanem több könyv feladata lenne, az azonban talán egy kisebb terjedelmű frás keretén belül is bemutatható, hogy máig megoldatlan kérdések tisztázását hogyan segítheti elő egy olyan szemléletmód, amely nem a nyelv *elemeit*, mégcsak nem is kizárólag annak *rendszerét*, hanem *működését* veszi alapul, illetve hogy mennyire más jellegű, az eddigiektől eltérő kérdések merülhetnek föl egy ilyen újfajta megközelítés révén.

A példaanyag, amit használni fogok, a történeti magyar nyelvi érintkezéseknek arról a területéről származik, amely a legkidolgozottabbak egyike és egyben talán a legnagyobb közérdeklődést is kelti: ez a török–magyar érintkezések területe. Azért lehet különösen érdekes a török–magyar érintkezések egyes szakaszainak összevetése, mert története során a magyar nyelv különböző török nyelvekkel érintkezett, és bár ezek a nyelvek viszonylag közel állnak egymáshoz tipológiai szempontból, a magyar az érintett időszakban jelentősen megváltozott; ugyanakkor az érintkezések szociokulturális háttere is igen eltérő az egyes korszakokat tekintve; általános nyelvészeti szempontból fontos lehet az is, hogy a magyar–török nyelvi érintkezések vonatkozásában a nyelvi kapcsolatok mindkét főttípusa, a kölcsönzés és a szubsztrátumhatás is vizsgálható.

A magyar–török nyelvi érintkezéseket hagyományosan négy nagy korszakra szokás osztani. Ezek közül az első a középső ősmagyar korban, még a vándorlások korát megelőzően zajlott volna le. Ezzel a szakasszal kapcsolatban gyakorlatilag csak kérdések vannak – hol volt ekkor a magyarság, milyen népekkel érintkezhetett, mikor zajlottak le ezek az érintkezések, sőt hogy létezik-e egyáltalán ez a korai réteg stb. – . Így szempontunkból nem különösebben érdekes.

Annál inkább az a kései ősmagyar korszakra datált török–magyar érintkezések kérdésköre. Bár még ezzel a réteggel kapcsolatban is meglehetősen sok hipotézissel kell dolgoznunk, az a többszáz kölcsönző,⁵ amely legkorábban valamikor az 5. század és a Kárpát-medencei megtelepedés között került a magyar nyelvbe, már elég biztos kiindulópontot nyújt ahhoz, hogy az érintkezések történeti hátteréről képet alkossunk. Tudjuk például azt, hogy az adott időszakban a magyarság nem egyetlen török néppel érintkezett, hanem többel is: ezek között a legnagyobb szerepet korábban az onoguroknak, később a volgai bolgároknak, ma pedig a kazároknak tulajdonítják, de a mai napig nem zárható ki egyik török népcsoport nyelve sem az átadó nyelvek sorából, sőt egyre valószínűbbnek tűnik, hogy átadó nyelvként szóba jöhet még az avar is. Ennek a bizonytalanságnak nagyon leegyszerűsítve az az oka, hogy a török összehasonlító nyelvtörténeti kutatások során egyre több történeti török népről derült ki, hogy nagy valószínűséggel úgynevezett csuvasos típusú nyelvet beszélt. Mivel pedig a honfoglalás előtt a magyarba került kölcsönzavak zöme hangtani és jelentéstani kritériumok alapján szintén egykori csuvasos nyelvekkel hozható összefüggésbe, valahányszor fölmerült annak a lehetősége, hogy a már ismerteken kívül más török csoportok is beszéltek csuvasos típusú nyelvet, mindig újra kellett értelmezni, hogy mi volt az átadó nyelvet beszélő nép neve, hogy hol és mikor játszódtott le az érintkezés, és hogy ez az érintkezés milyen hosszú ideig tarthatott. Az ide kapcsolódó legfontosabb megoldási kísérletek és a hozzájuk kapcsolódó vitás kérdések száma olyan nagy, hogy itt még vázlatos ismertetésükre sem nyílik mód. De – bizonyos szempontból – a részletek nem is fontosak. Ugyanis akármelyik megoldást nézzük is meg, bizonyos vonásokban megegyeznek, így tulajdonképpen egyetlen modellként is fölfoghatók. Ez a modell a következő: a honfoglalás előtti időkben a magyarság huzamos ideig élt török nyelvű népek szomszédságában, amelyek révén a magyar több török nyelvvel is kapcsolatba került; egészen biztosan volt olyan időszak is, amikor a magyarság török függőségben, török törzsszövetség tagjaként létezett. Ezeknek az érintkezéseknek a következménye az a nagyszámú kölcsönző, amely a szellemi és anyagi kultúra, a politikai és katonai szerveződés teljes eltörökösödéséről tanúskodik, valamint hogy a honfoglaló magyar törzsek közül legalább öt török nevet viselt, és hogy a magyarságot egészében véve is török népek nevével nevezték meg a korabeli források.

A török–magyar érintkezések harmadik korszaka szintén több részfolyamatból állt. Ez a korszak az ősmagyar korra tehető, de átnyúlik a középmagyar korba is: a besenyők és a kunok csatlakozásának és asszimilálódásának időszakát foglalja magába. Az érintkező török nyelvek a honfoglalás előtt domináns csuvasos típusú nyelvekkel szemben a török nyelvek kipszak ágához tartoznak, az úzok révén esetleg számolhatunk némi oguz hatással is, de ez nem lehetett nagyon jelentős.

A török–magyar érintkezések negyedik korszaka a hódoltságkor ideje, amikor az oguz nyelvágba tartozó oszmán (a mai törökországi török nyelv elődje) került kapcsolatba a magyarral. Ez a hatás, bár hossza több évszázadra tehető, nem különösebben erős: a kölcsönzavak jelentős hányada írott forrásokból adatható ugyan, de elterjedése a hódoltságkorban sem lehetett nagyon széles körű, és a végső fokon a törökből származó szavak jó része nem is közvetlenül, hanem az oszmán hadsereg délszláv katonáinak nyelvéből került a magyarba.

Az anyag tehát nyelvészeti szempontból nagyon ígéretesnek látszik: a kései ősmagyar kori érintkezésekkel kapcsolatban a nagyarányú kölcsönzés mellett szubsztrátum-

hatás is kereshető: ebben a korban már számolhatunk olyan néptörredékekkel, amelyek a honfoglalást megelőzően csatlakoztak a magyarsághoz, és a honfoglalás idejére, de legalábbis az azt követő században nyelvileg asszimilálódtak. Az ómagyar korban csatlakozott török népek azonos nyelvághoz tartozó nyelvet beszéltek, de csatlakozásuk szociokulturális és politikai körülményei eltérőek voltak. A hódoltságkori török–magyar kétnyelvűség eltér az előző korszakok kiterjedt – erőteljes kölcsönzéshez, illetve a csatlakozott népek szempontjából nyelvcserehez vezető – kétnyelvűségétől: sokkal szűkebb körű lehetett ez a kétnyelvűség, és mindenképpen a korabeli délszláv–magyar kétnyelvűséggel párhuzamosan vizsgálendő. Az összevetés, a szembeállítás lehetősége és az ebből fakadó kedvező kutatási helyzet tehát az egyes korszakokon belül és az egyes korszakok között is fennáll. Ennek ellenére az ilyen típusú összevetések hiányoznak a szakirodalomból.⁶

A magyar–török nyelvi és történelmi érintkezések kutatása a magyar turkológusok munkásságának mindig központi részét alkotta: a magyarországi turkológia születésétől kezdve végigvonul ez a hagyomány a diszciplína történetén – elég Gombocz Zoltán turkológusi működésére, Németh Gyula vagy Ligeti Lajos pályájára utalni. A kezdetekkor a török–magyar kapcsolatokra elsősorban a rokonság gondolata irányította a figyelmet, később, az ugor–török háború után – legalábbis a hivatalos tudomány részéről – az érdeklődés mindenképp a magyar etnikum, történelem és nyelv alakulásában többször is meghatározó szereppel bíró népeknek szólt. A kutatás történetének ismertetésére, az eddigi kutatási eredmények részletes számbavételére a jelen munka keretein belül nincs mód, képet adhat viszont erről, ha vázlatosan áttekintjük a magyar–török nyelvi érintkezések rétegeivel, körülményeivel, az érintkező nyelvekkel, e nyelvi kapcsolatok típusával kapcsolatos legfontosabb problémákat, hiszen máig tartó érvényű és kérdéskörök köré szerveződik a kutatás. Ezek a következőképpen foglalhatók össze:

- vitatott, hogy három vagy négy török kölcsönzőrétegről kell-e beszélnünk, vagyis az, hogy az ősmagyar korban számolhatunk-e az ún. uráli magyar őshazában is török hatással;
- vitatott, hogy a kései ősmagyar korban lejátszódott török–magyar érintkezésekben mely török népekkel került kapcsolatba a magyarság (a volgai bolgárokat, kazárokat, kabarokat, avarokat szokták emlegetni); hogy ezek az érintkezések hol játszódtak le (a mai Baskíria területére helyezett Magna Hungaria, a Kazár Birodalom, a Kárpát-medence kerül általában szóba); hogy ezek az érintkezések mikor kezdődtek és mennyi ideig tartottak (a felsorolt népeket-területeket favorizáló nézetek szerint természetesen nem zárja ki egymást az, hogy – különböző időben és helyszínen – pl. a volgai bolgárokkal és a kazárokkal, valamint a kabarokkal, sőt avarokkal is érintkezett a magyarság – a különbségek abból adódnak, hogy melyik török népet tekintik a magyarba került kölcsönöszavak szempontjából a legmeghatározóbbnak);
- vitatott, hogy a honfoglalás előtt milyen mértékű köztörök hatásról beszélhetünk (és hogy beszélhetünk-e egyáltalán köztörök hatásról ebben a korban);
- vitatott, hogy az ómagyar korban föltételezhetjük-e egy oguz típusú nyelv (az úz) hatását is;
- vitatott, hogy szétválasztható-e egyáltalán a besenyő és a kun réteg; hogy a kun hatása meddig tarthatott (vagyis meddig őrizték meg török nyelvüket), és hány magyarországi kun nyelvjárásról beszélhetünk;

– vitatott, hogy az oszmán korban milyen nagyságrendű kölcsönző-tömegekkel kell számolnunk, és hogy ennek fogatkozása a magyar nyelvtörténet későbbi szakaszaiban mennyiben használható analógiaként a korábbi török rétegek kölcsönzőpusztulásának fölbecslésére.

Az áttekintésből kitűnik, hogy a magyar–török nyelvi kapcsolatok kutatása során a figyelem ugyanúgy szinte kizárólag a néptörténetre és az etimológiára irányult, ahogy a magyar és egyéb nyelvek kapcsolatainak vizsgálata során. Mindez több szempontból is természetesnek tűnik: egyrészt a turkológusok sem voltak mentesek a magyar nyelvtörténeti hagyományok követéséről, másrészt a honfoglalás előtti magyar történelem az frott források alapján még töredékesebben jelenne meg, mint a nyelvtörténet segítségével. Így a turkológus kutatók mindenkori felelőssége volt, hogy a korai magyar történelem megírásához kutatásaikkal hozzájáruljanak. Mindennek azonban az a következménye, hogy a török–magyar nyelvi érintkezésekkel foglalkozó írások a magyar nyelvre gyakorolt török hatást gyakorlatilag azonosítják a szókinccsel ért hatással. És bár a magyar szókinccsre gyakorolt török hatást számos jelentős tanulmány, monográfia, ma is folyó kutatás elemzi,⁷ a kép így szükségképpen töredezett maradt, nemcsak a teljességhez képest (ez természetes), hanem az elérhető lehetőségekhez képest is.

Ugyanakkor a török–magyar kétnyelvűség gondolata egy ideje jelen van a szakirodalomban. Megjelenését két forrásból eredeztethetjük. Az egyik érv filológiai jellegű: Bátorbanszületett Konstantin híres, *A birodalom kormányzásáról* című munkájának 39., a kabarokról szóló fejezetében szerepel egy olyan mondat, amelyből többen arra következtettek, hogy a 9–10. századi magyarság, de legalábbis egy része a magyar mellett törökül is beszélt. A másik érv nyelvészeti jellegű: a honfoglalás előtt a magyar nyelvbe került török kölcsönöszavak tömege több kutatót szintén arra vezetett, hogy kiterjedt és hosszú ideig tartó magyar–török kétnyelvűséget föltételezzon.

Konstantinosz császár e tárgyban sokat idézett mondata a következő (Moravcsik 1950:175 és 1984:46; a görög szöveget l. Moravcsik–Jenkins 1967:174):

„[a kabarok] a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket [a magyarokat], s mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is.”

Vannak kutatók, akik minden különösebb továbbértelmezés nélkül szó szerint elfogadják a sorokat (pl. Németh 1991:36; Vásáry 1993:154):⁸ vannak, akik elismerik, hogy a forrás valamiféle kétnyelvűség tényét rögzíti, de különbözőképpen értelmezik ennek a kétnyelvűségnek a mibenlétét. Németh Gyula már idézett munkájának egy másik helyén például azt írja, hogy a kétnyelvűség nem lehetett olyan nagymérvű, mint Konstantinosz írja, hiszen akkor ennek valamilyen módon jelentkeznie kellene a magyar szókinccsben (Németh 1991:262). Ligeti szerint a császár tudósításából arra lehet következtetni, hogy a honfoglaló nyolc törzs közül egyedül a kabarok beszéltek törökül (1986:360), és hogy a korábbi állapotokkal szemben, amikor a magyar előkelők nyilván beszéltek kazáruul, új helyzet állt elő: a kazároknak kellett megtanulniuk magyar vezetőik nyelvét (1986:532–533). Kristó Gyula szerint a török Tarján, Jenő, Kér és Keszi törzs 830 táján csatlakozott a magyarsághoz, a kabarok pedig a 850-es években, és ezek a csatlakozott törzsek annyira megváltoztatták a törzsszövetségben belüli etnikai-nyelvi viszonyt, hogy

a magyarság nyelvvesztése elkezdődött; e nyelvvesztést megelőző kétnyelvűséget regisztrálná Konstantinosz híradása (Kristó 1994:145). De van olyan vélemény is, amely szerint az itt följegyzett kétnyelvűségnek nincs sok köze a kabarokhoz: Szűcs Jenő úgy véli, hogy a bizánci forrás által említett, „megtanult” török nyelv valójában nem a kabarok nyelve volt, hanem egy „sok évszázados török nyelvi és etnikai infiltráció maradványa, aminek emléke azonban már annyira elhomályosult, hogy az itt-ott – minden jel szerint ‘rétegnyelvként’ – még élő török dialektusok a kabarokkal való alig évszázados szimbiózisból voltak magyarázhatók”. Ez Szűcs szerint arra is utal viszont, hogy ebben a korban a „normatív nyelvi állapot az volt, hogy a hét törzs népe magyarul beszélt” (Szűcs 1992:289). A bemutatott álláspontok nyelvészeti szempontú elemzésére itt nincs lehetőség.⁹ Az azonban mindenképpen megállapítható, hogy az értelmezési lehetőségek közül a Szűcs Jenőé az, amelyet a nyelvcsere, kétnyelvűségre vonatkozó általános nyelvészeti ismeretek támogatnak. Nevezetesen ez az egy nem mond ellent annak a tapasztalatnak, hogy mind a kétnyelvűség kialakulásában, mind annak fennmaradásában, mind a nyelvcsereben társadalmi tényezők játsszák a döntő szerepet, így a presztízsviszonyok¹⁰ mindenkor alakulása az, amely ezeket a folyamatokat meghatározza.¹¹

Vásáry István (1993:154) nem az frott források, hanem a magyarság elnevezései és a magyarba a honfoglalás előtt bekerült nagymennyiségű kölcsönző miatt föltételezi, hogy a magyarság kétnyelvű volt.¹² Nem szól kifejezetten a kétnyelvűségről Róna-Tas András, de több száz évig tartónak, és – legalábbis bizonyos szakaszokban – „igen közelinek” tartja a honfoglalás előtti török–magyar kapcsolatokat.¹³ Kiindulva abból, amit a nyelvi kontaktusokról eddig megtudtunk, nem látszik természetes állapotnak az, hogy az intenzívnek tartott török hatás (politikai függőség, gazdasági és kulturális dominancia) mellett a magyarság évszázadokig fenn tudta tartani kétnyelvűségét. A nagyon hosszú ideig tartó kétnyelvűség nem lehetetlen, de mindenképpen alapos magyarázatot igénylő jelenség lenne. A nagyon intenzív nyelvi hatáshoz nem kell sok emberöltőnyi, különösen nem több évszázadnyi többnyelvűséget föltételeznünk: ha a kétnyelvűség elég kiterjedt, és az átadó nyelv presztízse jóval magasabb, mint az átvevőé, ráadásul – ahogy arra éppen a török kölcsönzések jelentéséből következtetnek – a szellemi és tárgyi kultúra, a gazdasági és politikai szerveződés teljes váltása támogatja a másodnyelvet, akkor ilyen intenzív nyelvi hatáshoz néhány évtized is elegendő.

Másrészt viszont a kölcsönzések nagy számát alapul véve elképzelhetetlennek tűnik, hogy ez a rendkívül intenzív hatást gyakorló török nyelv vagy inkább nyelvek csak a szóképzésben okoztak volna mélyreható változásokat. Thomason–Kaufman a nyelvi érintkezések szakirodalmában bemutatott esettanulmányok alapján egy *kölcsönzési skálát* állított össze (1988:74–100). A *csak szókölcsonzést* fölmutató első fokozat olyan helyzetekre jellemző, amelyekben a kölcsönzést előidéző tényezők minimális hatásúak. Tipikus esete ennek egy idegen kultúra jellemző szavainak az átvétele (indiai szavak az észak-amerikai angolban, újkori francia szavak a modern brit angolban stb.). A második fokozatra, az *enyhe kölcsönzésre* az jellemző, hogy a szókölcsonzést mellett a nyelvtani kölcsönzés is megjelenik: sokszor akkor fordul ez elő, ha például a beszélőközösség által követett valláshoz egy másik nyelv társul (pl. ilyen az arab hatása az iszlámot követő török népek nyelvében, a latin hatása az angolban – vagy akár a magyarban stb.). A harmadik fokozat a *mérsékelt*, a negyedik a *közepes*, az ötödik az *erős* kölcsönzés fokozata. Mindháromban jelen van az immár az alapszóképzést is érintő szókölcsonzést mellett a nyelvtani kölcsönzés, méghozzá egyre erőteljesebben: mérsékelt kölcsönzés esetén

hangtani átvételek inkább csak az átvett szavakban vannak, előfordul, hogy az átvett szavakban szereplő képzők leválnak, és a nyelv eredeti szavain is megjelennek. A közepes hatásra jellemző, hogy tipológiai változásokat még nem okoz, de előidézhetheti a fonémarendszer átalakulását, a morfológiában új esetek megjelenését, a mondattanban a szórend megváltozását. Az erős kölcsönzés pedig a tipológiai jelleg átalakulását, a fonológiai és morfológiai szabályok csaknem teljes megváltozását is jelentheti.

A magyarság korabeli forrásokban használt elnevezései azt bizonyítják, hogy a környező népek a kelet-európai nomád törökséggel azonosították őket. A kései ősmagyarba került török kölcsönzések igen jelentős kulturális hatásról tanúskodnak: a magyarság politikai és hadi szerveződési mintái, kultúrája, gazdasági berendezkedése a szakirodalom és a fennmaradt kölcsönzóanyag tanúsága alapján is törökösnek mondható. Ebben az esetben viszont semmiképpen nem tételezhetjük föl, hogy a kölcsönzést előidéző tényezők hatása olyan gyenge lett volna, mint az első fokozathoz, azaz a csak szókölcsonzések tartalmazó esetek körébe sorolható érintkezéseknél szokásos. Ha a kölcsönzést előidéző tényezők hatása olyan erős, mint azt a honfoglalás előtti magyar–török érintkezéseket illetően föltételezik, akkor a kölcsönzés a kölcsönzési skála harmadik–negyedik fokozatát szokta mutatni. Mi lehet akkor az oka annak, hogy egyelőre nem találtak nyomát a magyarban török nyelvtani kölcsönzésnek? Elsődlegesen, de nem kizárólag valószínűleg az, hogy nem is keresték.¹⁴

A grammatikai kölcsönzés lehetőségét az irodalomban – többé-kevésbé határozottan – egyedül Ligeti (1976:319–323, 1986a:132–136, 188, 192) utasította el, a többi kutatónál egyáltalán föl sem merült, hogy a szóképzésen kívül más nyelvi részrendszereket is megváltoztathatott a török hatás. Sőt: a török hatást a szóképzésben is jóformán kizárólag a teljes átvételek vonatkozásában vizsgálták, a tükörfordításokkal alig (Ligeti 1976:319–323; Erdődi 1976, 1978; Bereczki 1981, 1983), a hibridkölcsonzésekkel, jelentéskölcsonzésekkel egyáltalán nem foglalkoztak.¹⁵

Kétségtelen, hogy a nyelvtani kölcsönzéseket egy évezred távlatából nehezebb megtalálni az indoeurópai környezetben igencsak átalakult magyar nyelvben; de ha a török eredet gyanúja fölmertile is egy-egy nyelvtani elemmel kapcsolatban, a hasonlóságot a tipológiai azonosságnak szokták tulajdonítani. Az is kétségtelen, hogy két, tipológiai sok hasonlóságot mutató nyelv között megint csak nehezebb fölfedezni a nyelvtani kölcsönzéseket, viszont a kontaktológiai vizsgálatok megfigyelései szerint a nagymérvű tipológiai hasonlóság *elősegíti* a nyelvtani kölcsönzés folyamatát. Márpedig a magyar nyelv a honfoglalás előtti korban tipológiai sokkal közelebb állt a török nyelvekhez, mint ma. Amikor nem a szóképzést, hanem más nyelvi részrendszereket ért hatásokat keresünk, különösen fontos, hogy ne a mai állapotokból, hanem az érintkezések korára rekonstruáltakból induljunk ki. Így olyan szerkezeti hasonlóságokra is fölfigyelhetünk, amelyek a mai magyarból kiindulva már nem lennének elérhetőek. A magyar költőszavas alárendelés elterjedése például valószínűleg nem pusztán a honfoglalás utáni új nyelvi környezetnek tudható be: szerepe lehetett ebben a változásban annak is, hogy megszűnt a szintén igeneves alárendelést használó török nyelvek konzerváló hatása.

Az érintkezések óta eltelt hosszú idő és a módszertani nehézségek azonban nem adhatnak okot arra, hogy legalábbis ne kíséreljük meg megtalálni a nyelvtani kölcsönzés nyomait. Annál is inkább, mert a jelentős szóképzési hatás mellett egy másik furcsaság is a kiterjedt kétnyelvűség mellett szól: az átlagosnál nemcsak nagyobb arányban, hanem honosítóképző *nélkül* kerültek a török igék a magyarba. „megszegve” ezzel azt az

univerzálisnak tekintett szabályt (l. Moravcsik 1978:111), hogy igei értékű lexikai egységet soha nem kölcsönöz egy nyelv egy másik nyelvből.¹⁶ Vagyis: az igetöveket általában névszói értékben veszi át az egyik nyelv a másiktól, és igeképzővel ellátva teszi alkalmassá arra, hogy saját igei paradigmáiban használhassa – a magyar viszont honosítás nélkül, minden jel szerint valóban igeként vette át a törökből az igéket. Emellett maga Ligeti is úgy gondolja, hogy a török hatására „korábban ismeretlen hangok meghonosítottak a magyarban (1986:182)”, hogy a török nyelvkörnyezetnek szerepe lehetett a veláris *i* megőrzésében (1986:185), ugyanúgy, ahogy a tövéghangzók sorvadásának elindításában (1986:186). Kiemeli, hogy két török eredetű szó, a *kor* és a *kép* névutóvá válása „figyelmet érdemel, mert a két kérdéses szó a török nyelvekben (legalábbis egy részükben) hasonló fejlődésről tanúskodik” (1986:188).¹⁷

A nyelvtani kölcsönzésekhez hasonlóan a kétnyelvűség kiterjedtsége, formája, típusa sem került szóba mind ez idáig. Vitathatatlan, hogy ezekre a kérdésekre csak hozzávetőleges, töredékes válaszokat kaphatunk, hiszen nincsenek megfelelő adataink a kölcsönzést előidéző társadalmi tényezők pontos rekonstrukciójához. A mai modellek alapján viszont többé-kevésbé meghatározhatók azok a feltételek, amelyek *hiányban nem* számíthatunk bizonyos kölcsönzési modellek egykori meglétére. Ebből kiindulva például nagyon kevéssé látszik valószínűnek, hogy a török kölcsönzések zöme a kabarok nyelvéből került volna a magyarba, ahogy például Tóth Sándor László (1993:71–72) feltételezi.¹⁸ A nyelvi érintkezések következményeinek kialakulásában a döntő szerepet a nyelvi rendszeren kívüli tényezők: a két beszélőközösség közötti gazdasági, politikai, kulturális dominanciaviszonyok játsszák,¹⁹ a kabaroknak pedig nem lehetett elég súlyuk ahhoz, hogy nyelvük ilyen erős hatást gyakoroljon a magyarra. Politikailag azért nem, mert védelmet kérve, a kazár függőség elől menekülve csatlakoztak a magyarokhoz; kulturálisan – beleértve ez esetben a gazdálkodás módját is – azért nem, mert csatlakozásuk idején, a 9. században a magyarok megjelenésben, kultúrában, szokásokban már ugyanolyan török módon rendezkedtek be, mint a kabarok. Ugyanakkor, ahogy Ligeti is rámutat, a kabarok nyelvéből nyilván kerültek kölcsönölemek a magyarba (1986:533). Fontos azonban, hogy ebben az esetben semmiképpen sem a kölcsönzések összességéről van szó.

Ligeti az iménti helyen frottakhoz (1986:533) hozzáfűzi még: valószínű, hogy a kabarok „egykori nyelvéből magyar nyelvjárásukba átmentettek egy-egy szót vagy tükrökefejezést”. Ezt erősebb formában is megfogalmazhatjuk: csaknem biztos, hogy a kabarok egykori nyelvéből, legalábbis egy ideig, megőriztek még szavakat. Ismét fontos kitétel, hogy semmiképpen nem a kései ősmagyar kor török kölcsönzésainak összességéről vagy akár zöméről van szó; legalább ennyire fontos, hogy a magyarságba beolvadt kabarok nyelvi „örökségét” keresve nem is elsősorban a szókincset kell tüzetesebben megvizsgáljunk.

A „megőrzés” elmélete nem új: komoly formában először Zichy István vetette föl 1939-ben, újabban pedig Halasi-Kun Tibor (1990) elevenítette föl azt a nézetet, hogy a magyar nyelv honfoglalás előtti török kölcsönzésai valójában nem kölcsönzés eredményeként kerültek a magyarba, hanem a magyarság eredeti, török nyelvének örökségeként foghatók föl. E nézetek szerint az eredetileg török nyelvű magyarság nyelvcsere révén jutott volna mai, finnugor eredetű nyelvéhez.²⁰ Zichy elméletét éppen Ligeti bírálta (1943:63–65). Azzal érvelt, hogy a magyar nyelv honfoglalás előtti török kölcsönzések nem lehetnek *egyetlen* török nyelv maradványai, mert ezek a szavak maguk is

több nyelvre és időben is több korszakra utalnak. Halasi-Kun Tibor elméletét elsősorban a történeti etnopszociológiára alapozva bírálta Zimonyi István (1990). E kritikákhoz még egy általános nyelvészeti érvelés is hozzáadhatunk: a szubsztrátumhatás (amiről itt, bár megnevezetlenül, szó van) nem okoz ilyen mérvű változásokat a szókészletben.

Széles körben elterjedt gyakorlat szerint a szubsztrátum által okozott nyelvi változást és a tulajdonképpeni kölcsönzést nem különböztetik meg egymástól, hanem a szubsztrátumhatást is a kölcsönzés egyik formájának tekintik azon az alapon, hogy ez a folyamat is új elemek megjelenését okozza egy adott nyelvben. Ugyanakkor mind a két folyamat nyelvi rendszeren kívüli háttere, mind nyelvi rendszeren belüli vetületük eltér egymástól. A kölcsönzésben két önálló, egyidejűleg létező nyelv vesz részt úgy, hogy az átvevő nyelv módosul, de nem tűnik el. A szubsztrátumhatás viszont akkor jön létre, ha egy beszélőközösség nyelvcsere során elégtelenül sajátítja el az új nyelvet, és régi nyelvének hatására abban rendszeres „hibákat” követ el (azaz egykori anyanyelvének egyes elemeit áttemeli új nyelvébe). Ezeket a „hibákat” később a nyelv eredeti beszélői is átvehetik. A kölcsönzés a nyelvi rendszer részrendszerei közül először és legerőteljesebben a szókincset érinti, a hangtani, szintaktikai és végül a morfológiai kölcsönzések későbbi fázisokban jelennek meg. A szubsztrátum hatása ezzel szemben elsősorban a hangtanban és a szintaxisban érvényesül, sőt előfordulhat, hogy az alaktant is inkább érinti, mint a szókészletet.²¹ Szerencsésebb tehát, ha megmaradunk a *kölcsönzés* szűkebb értelmezésénél, s terminológiailag is elválasztjuk egymástól a nyelvi kölcsönhatásoknak ezeket a folyamatban és végeredményben is eltérő változatait. (A jelen írásban mindvégig a szűkebb értelmezésben szerepel a szó.)

Mindez nemcsak azt jelenti, hogy a magyar nyelv honfoglalás előtti török szavai nemigen lehetnek ún. relikvuszavak, azaz a nyelvcsere után megmaradt nyelv elemei, hanem azt is, hogy a magyarságba olvadt kabarok – és más népek – nyelvi „örökségét” sem elsősorban a szókészletben, hanem ismételten a nyelvtanban kell keresnünk. A másik oldalról: mivel tudunk arról, hogy a magyarsághoz török népek, köztük a kabarok is csatlakoztak, a kései ősmagyar kor török–magyar nyelvi kapcsolatairól beszélve foglalkoznunk kell a kölcsönzés mellett a szubsztrátumhatással is. De nem vagy-vagy alapon, és nem *ugyanabból* a nyelvi anyagból kiindulva.

A következő két korszakot terjedelmi korlátok miatt csak vázlatosan van módomban érinteni. A terjedelmi korlátok betartását azonban megkönnyíti, hogy ezekre a rétegekre is érvényes mindaz, amit az előző korszakhoz fűződként elmondunk: az eddigi kutatás kizárólag a nyelvi rendszerre, ezen belül is a szókincsre és a kölcsönzésre összpontosít. Különbségnek számít viszont az előző korszakhoz képest, hogy az ómagyar, illetve közép-magyar kori török–magyar nyelvi érintkezések vonatkozásában soha föl sem merült a kétnyelvűség szükségessége, jóllehet *valamilyen fokú* kétnyelvűség minden kölcsönzésnek alapfeltétele.

Az ómagyar kori magyar–török érintkezések kutatása általában véve is elhanyagoltabbnak látszik, mint akár az előző, akár az utána következő rétegé. A honfoglalás előttihez képest kevés kölcsönző, úgy látszik, nem vonja magára kellőképpen a nyelvészek figyelmét, és mintha a nem-honfoglalás előtti és a nem-hódoltságkori státusz továbbrontaná e „középsőnek” is nevezett réteg esélyeit arra, hogy alapos földolgozásban részesüljön. Példázza ezt többek között Ligetinek (1986) az az eljárása, hogy amikor a magyar nyelv honfoglalás előtti, illetve Árpád-kori török kölcsönzések műve-

lődéstörténeti vonatkozásait elemzi, azaz témakörök szerint bontja csoportokra a tárgyalt szavakat, akkor a két nagyobb korszak szavait nem különíti el egymástól. Így a kun eredetű szavak és a honfoglalás előtti keverednek egymással, az átvételek közötti tetemes időbeli és történeti különbségek elmosódnak – s éppen ezért a kitűzött célt, a művelődéstörténeti hatás bemutatását is csak nagyon általánosan (a „réggi törökre” vonatkozóan), következőképpen igen pontatlanul éri el. A hiperkritikájáról híres Ligeti Lajostól szokatlan módszertani eljárás magyarázata az lehet, hogy Ligeti nem látta elégségesnek – és elég jelentősnek sem – a besenyő és a kun anyagot ahhoz, hogy önálló elemzés tárgyává tegye.²² Sokszor hivatkoznak arra is, hogy a besenyő és a kun kölcsön-elemek gyakorlatilag szétválaszthatatlanok, merthogy a két átadó nyelv azonos török nyelvágból származik, így egymáshoz közel álló nyelvekről van szó, s ez nem teszi lehetővé, hogy a megszokott hangtani-jelentéstan-művelődéstörténeti-szóföldrajzi kritériumokat alkalmazzuk a két szócsoport elkülönítésére.

Sem a kölcsönszavak viszonylag kis száma, sem a besenyő és a kun eredetű szavak elkülönítésének nehézsége nem szolgáltathat okot arra, hogy a kun–magyar kétnyelvűség vagy akár a besenyő–magyar kétnyelvűség vizsgálatáról lemondjunk, ha a nyelv történetét nem kizárólag a nyelvi rendszer történeteként értelmezzük. A történeti ismeretek sok szempontból ellensúlyozhatják a nyelvi rendszerhez tartozó adatok csekélyebb számát, s a besenyőket illetően ilyen szempontból jobb helyzetben vagyunk, mint a honfoglalást megelőző időket illetően; a kunokat illetően pedig – történeti viszonylatban – kifejezetten jók a kutató esélyei: magyarországi történetük viszonylag jól adatolt, még az asszimiláció egyes fázisait is nyomon lehet követni; ráadásul a magyarországi kun nyelvnek – bár meglehetősen torzult formában fennmaradva – még nyelvelmélei is vannak. A középkori magyar társadalomról és a magyar nyelv történetéről is többet tudnánk, ha olyan kérdéseket is megkísérelnénk megválaszolni, mint hogy hány nenizedék alatt cserélhettek nyelvet a besenyők; hogy mi volt Kun László királyunk első nyelve; hogy a magyar előkelők közül beszélt-e kunul például a felügyeletüket intéző nádor; hogy volt-e szerepe a kun nyelv használatának a nemesség László elleni ellenszenvének kialakulásában; hogy a katonai jelentőség csökkenésével hanyatlott-e a kun nyelv kunok közötti presztízse; hogy a kereszténység fölvetelének volt-e szerepe a kun nyelv eltűnésében; hogy a reformáció terjedése elősegítette-e a kunok nyelvcserejét, vagy inkább lassította; stb.

Nemcsak a kölcsönzés, hanem a besenyők, illetve a kunok nyelvcsereje sem játszódhatott le a kétnyelvűség fázisának a kihagyásával. Noha a kunokról biztosan tudjuk, hogy nyelvet cseréltek, és azt is biztosan tudjuk, hogy nyelvcsere után szubsztrátumhatás szokott megjelenni a fölvetett nyelvben, egy ilyen hatás meglétét csak a legutóbbi időkben, s akkor is csak igen bizonytalanul vetették föl (Mándoki 1971; Mándoky Kongur 1993 és H. Tóth 1995:289–290). Mándoky István (1971 és 1993) kifejezetten az egykori kun területek nyelvjárásainak *szókinésében* kereste a kun szubsztrátumhatás nyomait – eredménnyel. A magyar nyelvjárástörténet valószínűleg további adatokkal gazdagodhatna, ha a kun hatását ott is keresnénk, ahol az – minden valószínűség szerint – még inkább megtalálható: a hangtanban és a szintaxisban. Mert igaz lehet ugyan, hogy a hódoltságkor alatt és óta eltelt népmozgások alaposan összekuszálták a nyelvjárási jelenségek izoglosszáit, de a Mándoky által bemutatott szavak is fennmaradtak valahogy.²³

Ezek a kutatások, a magyarországi kun nyelv és a kunok nyelvcsereje, legalább annyira fontos kérdése lehetne a turkológiának, mint a magyar nyelvtörténetnek. Mégis: a magyar-

országi kun nyelvvel alig foglalkoztak eddig.²⁴ Ebben talán szerepe lehet annak, hogy a magyarországi kun nyelv fennmaradt emlékei, a kiszámolóversek, mondókák a kunok nyelvi asszimilációja után is használatban maradtak, és az immár érthetetlené vált szövegek halandzsává torzultak tovább. Mándoky István kísérletei (1993) behizonyították, hogy e szövegek visszaállítása nem teljesen reménytelen, ő azonban csak a kezdeti lépéseket tehetette meg: a magyarországi kun emlékek mindmáig földolgozásra várnak.²⁵ Pedig még olyan is van a nyelvelmékek között, amelyet elég pontosan lehet rekonstruálni, mert kötött szövegről, a Miatyánk fordításáról van szó. Ezzel kapcsolatban különösen szerencsésnek mondható körülmény, hogy létezik egy másik, „kunországi” kun Miatyánk-változat is,²⁶ a két szöveg így összevethető. A párhuzam különösen szembeütővé teszi, hogy a magyarországi kun rekonstrukciójakor, ha csak nem a legkorábbi, a 13. század közepére jellemző állapotot célozzuk meg, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a magyar hatását. Más szavakkal: a magyarországi kunban nem „szövegromlás” vagy „romlott alak” egy-egy magyaros szórend vagy egyéb szintaktikai megoldás, hanem természetes része a magyar környezetben átalakult török nyelvnek.

Talán a hódoltság korának török kölcsönszavai a legközismertebbek: a köztudatban általában ez a réteg jelenti „a” török kölcsönszavakat. Kevésbé közismert tény viszont, hogy a töröknek vélt szavak jelentős része valójában nem az oszmánból került a magyarba, hanem azoknak a muszlim vallású, de szláv nyelvű, főként bósnyák katonáknak a nyelvéből, akik a magyarországi hódításokban és a Porta magyarországi hatalmának fenntartásában fontos szerepet játszottak (ide tartozik pl. a *csizma, dalia, levente, bagaria* stb.). Vannak olyan, szintén töröknek hitt szavaink is, amelyek ugyan minden valószínűség szerint megvoltak a hódoltság korának magyar nyelvében, de a török uralom megszűnése után kihaltak, és csak a 19. században kölcsönözte őket újra a magyar, általában a németből (ilyen a *baksis, dervis, szeráj, iszlám* stb.).

A szakirodalom (l. Németh 1967:57–59; Kakuk 1987:95) a hódoltságkori török kölcsönszavakat mindig is annak az elvnek megfelelően kezelte, hogy ezek egységet alkotnak akkor is, ha közvetlen nyelvi eredetüket tekintve legalább három forrásnyelvből származnak: a szétválasztásukkal fölrajzolt művelődéstörténeti kép szükségképpen torz lenne. Az átvételek mögött álló kétnyelvűség természete is ezt kívánja meg: a hódoltság korának magyar–török kétnyelvűsége szorosan összekapcsolódik a magyar–szláv kétnyelvűséggel, sőt föltételezhetően maguk a szláv anyanyelvű katonák is török–szláv kétnyelvűek voltak, azaz nem lehetett ritka a háromnyelvűség sem. A szétválaszthatatlan kapcsolatra utal, hogy ebből a korszakból elég sok kétszeres átvételtől tudunk: ezek egyik tagja közvetlenül a törökből, a másik tagja viszont a szlávból került a magyarba (pl. *pite – pita, szpáhi – szpáhia, levent – levente, tepszi – tepszia* stb.). Ez egyben azt is jelenti, hogy *ugyanannak* a katonaságnak a nyelvéből *egyszerre* kerülhettek közvetlen töröknek, illetve szláv közvetítésű töröknek nevezett szavak a magyarba (amellett, hogy természetesen az egynyelvű török katonák nyelve is szolgálhatott az ún. közvetlen török átvételek forrásul).

Egy másik elv is érvényesül az oszmán kölcsönszavak vizsgálatakor: hogy szét kell választani azokat az elemeket, amelyeket föltehetően a korabeli magyar lakosság egésze, de legalábbis jórésze ismerhetett, illetve azokat, amelyek csak egyszeri adatként vagy csak bizonyos forráscsoportokban (pl. Mikos leveleiben vagy a Thököly-emigráció adataiban) fordulnak elő (Kakuk 1976). A korabeli magyar forrásokból (magánlevelek,

naplók, leltárak, történelmi iratok és irodalmi művek) adatolható mintegy 1000 szóból csak ezek kb. 25–30%-a tartozik az első csoportba (Kakuk 1987:96). Az egykor széles körben használt kölcsönszavak nagy része mára kihalt (pl. *cselebi* 'tanult ember', *fermán* 'a szultán frásos parancsa', *csivég* 'alattvaló' stb.), a mai magyar nyelvváltozatokban (a sztenderdben, a nyelvjárásokban és a korról szóló szépirodalom nyelvében) mintegy 60–70 hódoltságkori szó van (pl. *dívány*, *dohány*, *káv*, *kazán*, *kefe*, *papucs*, *csizma*, *csiriz* stb.). Ez alapján főképpen az a kérdés szokott fölmerülni, hogy milyen mértékű lehetett a honfoglalás előtti török hatás, ha abból a korból, hosszabb idő eltelte után is sokszorta ennyi kölcsönszó maradt meg (pl. Kakuk 1976:164). Az analógia csak nagyon óvatos következtetések levonására ad alkalmat, hiszen a két nyelvi érintkezés időtartama, szociokulturális háttere, politikai körülményei nem azonosak. Beszédés viszont az egyszer adatolható, illetve forráscsoportokhoz köthető kölcsönzések nagy száma (az összes adat 70%-a), mert ezek arra utalnak, hogy az írástudók körében nagyobb arányú volt a kétnyelvűség, mint az egyszerűbb emberek körében. Nem szabad persze elfeledkezni arról, hogy adataink *frott* forrásokból származnak, így szükségképpen csak az írástudókról adnak képet, de az aránybeli eltérések így is elég jelentősek ahhoz, hogy a kétnyelvűséget elterjedtebbnek tekintsük a felsőbb társadalmi körökben. Emellett szól, hogy a török költsészet sem maradt hatástalan Magyarországon: Balassi *Valahány török bejt*-je talán a legismertebb példa ennek a hatásnak a bizonyítására (török vonatkozásairól I. Németh 1948 és Szőrényi 1976), de tudunk vegyes nyelvű, verseket tartalmazó kötetekről, sőt vegyesnyelvű, török–magyar, illetve török–magyar–horvát versekről is (Kovács 1987). Németh Gyula szerint (1967:67) az Illésházy Miklós ex librisét viselő, magyar helyesírással készült török nyelvtan a fiatal gróf megrendelésére készült, talán éppen a diplomáciai pályára való felkészülés részeként, és Balassi Bálinttól is maradtak ránk török följegyzések (Németh 1952).

A hódoltságkori magyar–török kétnyelvűséggel kapcsolatban, úgy tűnik, az eddigienél még nagyobb figyelmet kellene fordítani a magyar vezetőrétegek töröktudásának vizsgálatára. Fontos az is, hogy a hódoltság és az azt megelőző harcok mintegy kétszáz évének egyes korszakait megkülönböztessük külön kezelni, valamint hogy Erdély és az ország középső részének kétnyelvűségét se mossuk össze, hiszen ezek politikai és kulturális háttere különböző volt.

Összefoglalva: a török–magyar kétnyelvűség gondolata jelen van ugyan a szakirodalomban, de csak a kései ősmagyar kor török kölcsönszavait illetően. S úgy látszik, ott is anélkül, hogy a korábbi kép és kérdéskörök jelentősen megváltoztak volna: a jelenkori kétnyelvűség vizsgálata során elért eredmények eddig nem épültek be a kutatásba.

Ligeti Lajos 1976-ban és 1977-ben háromrészes tanulmány-sorozatot írt a magyar nyelv török kapcsolatairól s mindarról, ami akkoriban „körülöttük” volt. A tanulmány-sorozat ugyanarra a módszertani alapvetésre épül, amire Ligeti egész életműve: ha a magyar nyelv török kapcsolatait kutatjuk, nem elégedhetünk meg pusztán e kapcsolatok föltárásával, a „körülöttük lévőkkel”, irániakat, mongolokat is be kell vonnunk vizsgálódásainkba; fontos, hogy ismerjük az érintkezések történeti hátterét, a török nyelveket, amelyekkel a magyarság kapcsolatba kerülhetett, e török nyelveket beszélő népek történetét, kultúráját. Ez a vezérelv érvényesül az életművet összegző 1986-ban megjelent monográfiájában is. Kétségtelen, hogy ennek a módszertani tételnek az alkalmazása szá-

mos vonatkozásban pontosította a török–magyar kapcsolatokról kialakított képet, s jelentősen előrevitte a kutatást.

Úgy gondolom, hogy a magyar–török érintkezések kutatásában ma ismét új adatokra és új módszerekre van szükség akkor, ha az eddigienél nem pusztán pontosabb, hanem teljesebb képet is akarunk kapni ezekről a kapcsolatokról. Ahhoz azonban, hogy új adatok és új módszerek jelenjenek meg a vizsgálatokban, új szemléletre van szükség: az eddigi történelemközpontú helyett nyelvközpontúra, vagyis arra, hogy a nyelvet ne *csak* történeti forrásként, hanem valóban *nyelvként*, az emberek közötti kapcsolattartás eszközeként vizsgáljuk. Ezzel együtt jár az, hogy nem tekinthetünk el az általános nyelvészet eredményeinek alkalmazásától, vagyis hogy új, *nyelvészeti* módszerek jelenjenek meg a kutatásban, és ezek önmagukban is olyan területekre világíthatnak majd rá, amelyek új, nem (csak) a lexikonra vonatkozó adatokat is szolgáltatnak.

S ha érvényes ez a magyar–török kapcsolatok vizsgálatára, akkor még inkább érvényes a magyar–egyéb történeti nyelvi érintkezések kutatására, amelyeknél, úgy tűnik, a magyar–török kapcsolatok vizsgálata előbbre tart. Mert ugyan nincs okunk föltételezni, hogy a már lezárt és a jelenben zajló nyelvi változások eltérő mechanizmusok szerint működjenek (sőt ez magától értődnök hangzik), mégis: a tradicionális szemléletű történeti nyelvészet a legkritikább esetben hivatkozik a rekonstrukció elvégzésekor mai folyamatok analógiájára. Pedig ezek a kutatások biztos fogódzót nyújthatnának a kétnyelvűség mibenlétének, típusainak, jellegzetességeinek megismerésében, hiszen a jelenben zajló nyelvi érintkezések esetében nem föltételezésekre vagyunk utalva: ezek az érintkezések a szemünk előtt játszódnak le, a kétnyelvűség nyelvi produktumai, a nyelvcsere lezajlásának fázisai és nyelvi következményei rögzíthetők, ellenőrizhetők. Legyen szó akár két nyelv érintkezéséről, akár a nyelven belül létrejött folyamatokról, a nyelvtörténetész továbbra is csak a nyelvi rendszer elemeinek, legjobb esetben is csak valamiféle beszélőitől megfosztott jelrendszernek és nem a *nyelvek* a történetét képes megírni, ha lemond arról a forrásról, amely munkájában legjobban segítheti: az élő nyelv tanulmányozásáról.

Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged

Jegyzetek

1. Ez a szemlélet abból adódhat, hogy vannak, akik számára nem természetes nyelvi folyamat, ha kultúrák érintkezése kölcsönzésben (is) megnyilvánuló nyelvi érintkezéseket von maga után: mintha úgy értékelnék, hogy a kölcsönző nyelv, illetve az azt beszélő nép alacsonyabb rendű, hiszen a másik „segítségére” szorul. Nehezen hihető ugyan, hogy van mai magyar nyelvész, aki ezt a tételt ebben a formában magának vallaná, mégis tetten érhető ez a gondolat akkor, amikor az uráli–fennugor–ugor, illetve a belső keletkezéssel etimológiák részesülnek úgymond előnyben az „idegenekkel” szemben, ha egyébként azonos súlyú bizonyító anyagot tudnak fölvonultatni mögöttük: vagy akkor, amikor „hasznos” és „szükségtelen” kategóriákra osztják az „idegen szó”-nak nevezett, napjainkban a magyarba kerülő kölcsönszavakat. Mindez egyformán sújtja a török és nem török kölcsönölemeket, de – föltéhetően az egy évszázaddal ezelőtti ugor–török háború miatt – mintha fokozottan érintené a török eredetűeket. (Égy 1988-ban Sze-

geden rendezett régészeti konferencián egyik vezető nyelvtörténésztünk előadásában hangzott el pl. az, hogy a „turkofil” turkológusok szeretnek (sic) mindent a törökből magyarázni.)

2. Hosszú ideig nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi nyelvtörténeti irodalom sem foglalkozott különösebben a nem lexikont érintő kontaktushatásokkal (erről I. Geertz 1987; a magyar szakirodalomból I. pl. Bakos 1982; Horváth 1978; Kniezsa 1955; Mollay 1982; Országh 1977 stb.).

3. A kifejezetten a kölcsönszavakkal (és nem a kétnyelvűséggel) foglalkozó magyar szakirodalomban ugyan másfél évtizeddel ezelőtt megjelent már ez a szemlélet (Kontra 1981), úgy tűnik azonban, hogy mindmáig nem sok követőre talált.

4. E kutatások Magyarországon az amerikai magyarok nyelvének vizsgálatával kezdődtek (Kontra 1990), később a határon túli magyar nyelv, illetve a magyarországi kisebbségek nyelvhasználatának vizsgálatára is kiterjedtek. Az eredményeket tartalmazó publikációk zöme a *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről* (Kontra szerk. 1991), a *Hungarológia 3. a Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat* (Kassai szerk. 1995) és a *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat* (Csermicskó-Váradai szerk. 1996) című kötetekben, valamint a *Kétnyelvűség* c. folyóiratban jelent meg. A határon túli magyar kétnyelvűség kutatását jelenleg egységes szempontok szerint végzi egy kutatócsoport (I. Kontra 1996). A kutatás emellett időközben kiterjedt más amerikai magyar közösségekre is (Bartha 1993; Vázsonyi-Kontra 1995 és Fenyvesi 1995), és hiba lenne megfeledeknünk arról, hogy a kétnyelvűséggel foglalkozó nemzetközi szakirodalom egyik alapmunkája a felsőöri magyarok nyelvcserejét írja le (Gal 1979).

5. A kérdéssel foglalkozó szakirodalomban 300 és 500 közé teszik azoknak a honfoglalás előtti török kölcsönszavaknak a számát, amelyek a mai napig fennmaradtak a magyarban. A honfoglalás előtti időkre nézve ezt a számot a többszörösére becsülhetjük.

6. Magam egy első változatban megírt egyetemi jegyzet formájában próbálkoztam az érintkezések együttes tárgyalásával (Sándor 1993).

7. Pl. Gombocz 1912; Kakuk 1973; K. Palló 1982; Ligeti 1977 1986a; Mándoki 1971, Mándoki Kongur 1993; Németh 1990a, 1990b.

8. „Nagyon érdekesen szemlélteti ez a tudósítás egy ilyen idegen nyelvű csatlakozott néprésznek az új uralkodó részhez való nyelvi viszonyát. A kovárok [kabarok] megtanítják törökül a magyarokat, de ők is megtanulják a magyar nyelvet, s a folyamat vége azután – mint a későbbi állapotokból látjuk – az, hogy a magyarok is, a kovárok is elfelejtik a török-kovár nyelvet, s mindnyájan csak magyarul beszélnek. (Németh 1991:36)

„A [kabarok] a magyarokat megtanították saját nyelvükre, ők maguk pedig megtanultak magyarul, s a 10. század közepén még mindkét nyelvet használták. Íme egy világos példája annak, hogyan csatlakoztak és olvadtak be török népcsoportok a magyarba.” (Vásáry 1993:154)

9. Ha csak utalásszerűen is, de fontosnak látszik azonban megjegyezni, hogy Németh szerint a kazárok köztörök nyelvet beszéltek, és ezért nem találta nyomát nyelvüknek a magyar szókincsben; valamint hogy a Kristó Gyula által említett négy törzs török nevéből még nem lehet arra következtetni, hogy e törzsek népe török nyelvet beszélt volna.

10. A presztízsviszonyok meglehetősen összetett módon alakulnak ki: nem pusztán politikai dominanciáról, lélekszámbeli viszonyokról, gazdasági előnyökről van szó, hanem kulturális tényezőkről is. Az anyanyelvhez és a másodnyelvhez fűződő viszonyt

ezek a tényezők együttesen alakítják ki mind az egyén, mind a nyelvközösség vonatkozásában.

11. Szűcs idézett véleményéhez hasonló nézeteket fejtett ki 1939-ben Zichy István, aki szintén kétkedett abban, hogy a császári tudósítást szó szerint kell értelmezni (Zichy 1939:26). A sok vonatkozásban egészen mai szemléletű, a presztízsviszonyokra alapuló megoldási kísérletét azonban annak végkövetkeztetése miatt – Zichy úgy vélte, hogy a magyarság eredetileg török nyelvű volt, és nyelvcserevel jutott mai, finnugor eredetű nyelvéhez – teljes egészében figyelmen kívül hagyják, holott számos részlete megmentendőnek és továbbgondolásra érdemesnek tűnik.

12. „Mindaz, amit a szavir, onogur, türk és kazár összefüggésekről elmondunk, valamint a magyar nyelv régi török jövevényszavainak nagy mennyisége és jellege azt erősíti meg, hogy a finnugor nyelvű magyarok és különböző török népek között tartós szimbiózis volt, melyet évszázadokig a kétnyelvűség jellemezett.” (Vásáry 1993:154)

13. „[A magyarság] igen közeli kapcsolatba került a törökség különböző csoportjaival. A kapcsolat első és jelentősebb időszakában, amely több száz évig tarthatott, a törökség nem jelentéktelen formáló hatást gyakorolt a magyarságra.” (Róna-Tas 1995:X1)
„Az átvétel hosszantartó, intenzív együttélésre utal, a jövevényszavak egyes csoportjaiban ócsuvas, más csoportjaiban középsuvas jellegzetességeket figyelhetünk meg. [...] Az átvétel nemcsak hosszabb időt, de több helyen is történt.” (Róna-Tas 1995:274)

14. Erről 1993 szeptemberében Szegeden, a JATE Altajisztikai Tanszéke által szervezett nemzetközi turkológiai szimpozionon, majd 1994 nyarán Egerben, a VI. Magyar Nyelvészkonferencián *Különc nyelv-e a magyar?* címmel tartottam előadást.

15. Jelentéskölcsönzés lehet pl. a magyar *féreg* szónak a 'farkas' jelentése. A TESz. szerint először 1519-ből adatolható a *féreg* 'vadállat, kártékony állat' jelentésben; az ÚMTSz. szerint a *féreg* 'farkas' jelentésben több nyelvjárásból is adatolható, szóösszetételekben is (pl. *féregjárdás* 'farkasoknak gyakori, csapatban való előfordulása és kártevése'); 'farkas, medve' jelentésben szerepel a *toportyánféreg* összetételben (TESz.); O. Nagy szerint az *ordít, mint a fába szorult féreg* és a *komor, mint a verembe esett farkas* szinonim szólások (O. Nagy 1985:188, 196). A török nyelvekben a *qurt* 'worm' és 'wolf' jelentésben is ismeretes (Clauson 1972:648), az utóbbit azonban csak az oguz nyelvek ismerik: a 'farkas' jelentésű *qurt* az oguz szókészletnek azon elemei közé tartozik, amelyek a kipesak szókészlettel szembenállnak (Ligeti 1986a:128). Ez azért nem gyengíti a magyar *féreg* 'farkas' jelentésének török eredeztetését, mert Ligeti (1986a:498) rámutat arra is, hogy „csuvasos szóképzési elemek az oguz nyelvekhez, tehát a nyugati ághoz simulnak”.

A hibridkölcsönzésre példa a *Somogy ~ Somos* név: a török eredetű *som* szóhoz (Ligeti 1986a:292–293) a magyar -gy, illetve -s nomen possessoris képző járult, az azonos alakítani fölépítésű török modellét követve, amely teljes átvétel formájában is bekerült a magyarba, és ma a *Somló ~ Somlyó* helynevekben él. (A helynévvel vonatkozó adatokat és a korábbi nézetek összefoglalását l. Melich 1963.) A FNESz. ugyan egyértelműen, a TESz. pedig némi kételkedéssel elfogadja Melichnek (1963) a földrajzi névre vonatkozó etimológiáját, aki szerint ez a *somlik* 'héből, tokjából kifejlik' ige melléknévi igeneve, és jelentése 'lassan omladozó hegy' lehetett, kevésbé erőltetettnek látszik az a magyarázat, hogy a **somló* 'sommal benőtt terület' < tör. **čumluq* 'sommal benőtt terület' szóból származik. Az etimológia jelentéstanilag nem igényel különösebb magyarázatot, a hangtani megfelelés is teljesen szabályos, és analógiája is van, a *Küküllő* név. Ez azzal

is erősíti a *Somló* török etimológiáját, hogy a *Kökényes*-sel ugyanúgy egyazon török modellt követő teljes helyettesítéssel, illetve hibridkölcsonzéssel átvett névpárt alkot, ahogy a *Somogy* – *Somos*, *Somló*.

16. „A lexical item whose meaning is verbal can never be included in the set of borrowed properties” (Moravcsik 1978:111).

17. Hogy Ligeti miért óvakodik mégis attól, hogy elfogadja a nyelvtani kölcsönzés meglétét, akkor is, ha ezzel – saját példáit is figyelmen kívül hagyva – önellentmondásokba bonyolódik, már egy másik, a tudománytörténeti hátteret tárgyaló tanulmány témája.

18. Tóth Sándor Lászlónak köszönöm, hogy értekezésének kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

19. L. pl. Gal 1987 (magyarul 1991).

20. Zichy és Halasi-Kun részleteiben másként, a lényegyet tekintve azonban azonosan képzelte el ezt a folyamatot.

21. A kétféle nyelvi folyamat különbségeiről bővebben I. Thomason–Kaufman 1988:37–39.

22. Ezt támasztja alá könyvének lezárása is: „Végző következtetésként megállapíthatjuk, hogy a honfoglalást megelőző századokban a magyarra gyakorolt bolgár-kazár nyelvi hatás igen jelentős volt. Ez a nyelvi hatás szerves részét képezte annak a törökös nomád műveltségnek, melynek kohójában a magyarság apránként kialakította a maga társadalmi, katonai, gazdasági rendjét. Mellette a besenyő hatás jelentéktelennek mondható, az íz pedig inkább csak jelképesnek. A kínok megkésett nomád műveltsége már csak felületes nyomot hagyott maga után. A nyelvi, művelődési hatásnál nem kevésbé jelentős az a tény, hogy a magyarba beolvadt török népek hozzájárultak a magyar etnikum kialakulásához.” (Ligeti 1986:543–544; kiemelés tőlem.)

23. Földrajzi nevekben, személynévben, becenevekben is. Ezeket Rásonyi Nagy László gyűjtötte össze és kezdte el földolgozni (1957, 1962, 1966–69), de ez a munka halálával megszakadt. Nem lehet tudni azt sem, hogy Mándoky István korai halála mennyire veti vissza azt a gyűjtőmunkát, amelyet kezdeményezésére tanárok, diákok végeztek az egykori kun területeken.

24. A század első felében Mészáros Gyula (1914) és Mészáros könyvéről írt bírálataiban Németh Gyula (1914), a közelmúltban Mándoky Kongur István (1975 és 1993).

25. A magyarországi kun nyelv emlékeivel pl. Ligeti (1986) sem foglalkozik több mint hatszáz oldalas, a kun hatást is tárgyaló monográfiájában. Van olyan magyarországi kun emlék, a *Halasi ének*, amelynek két szövegváltozatáról tud a szakirodalom (Mészáros 1914; Németh 1914), holott az egyik „szövegváltozat” nem más, mint az emlék közlésének hibás másolata. Úgy jött létre, hogy az ének első közlője, Gyárfás István (1882:68) által közölt éneket Kuun Géza (1885:643–646) idézte Gyárfástól; a két „változat” közötti eltérések pedig jellegzetes másolási hibák (*nu* helyett *m* stb.). A tévedést könnyű észrevenni, hiszen Kuun nemcsak az éneket, hanem az előtte és utána álló sorokat is idézi Gyárfástól, ennek ellenére még ez az alapvető filológiai tisztázás sem történt eddig meg. (Mándoky 1993-ban kiadott könyvében éppen csak megemlíti a Halasi éneket, részletesen nem foglalkozik vele.) Többek között ez a példa is jól mutatja, hogy a kun emlékek elhanyagolása mögött inkább magának a „középső” (besenyő és kun) rétegnek az elhanyagolása húzódik meg, mint valamiféle leküzdhetetlen módszertani akadály.

26. A Codex Cumanicus nevű török nyelvemlékben található, I. Drimba 1973:259–260. A két szöveg összevetését Mándoky (1993:34–69) kiegészítve Kakuk Zsuzsa (1994) is elvégezte.

Hivatkozások

- Bakos Ferenc 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bartha Csilla 1993. *Egy amerikai magyar nyelvű közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítései*. Kézirat.
- Berezki Gábor 1981. Néhány török türkőfordítás. *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára*, 281–284. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1983. A török nyelvek hatása a magyarra. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 185, 59–72.
- Clauson, sir Gerard 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Csernicskó István–Váradi Tamás szerk. 1996. *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Budapest: Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt.
- Erdődi József 1972. Nélkül. *Magyar Nyelv* 72, 213–215.
- 1978. *Lólió*. *Magyar Nyelv* 74, 76–79.
- Fenyvesi, Anna 1995. Language contact and language death in an immigrant language: The case of Hungarian. *University of Pittsburgh Working Papers in Linguistics*. Volume 3, 1–117.
- Gal, Susan 1979. *Language Shift. Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York: Academic Press.
- 1987. Code-switching and consciousness in the European periphery. *American Ethnologist* 14, 637–653.
- 1991. Kódváltás és öntudat az európai periférián. Kontra M. szerk. *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*, 123–157 (A magyarságkutatás könyvtára 11.) Budapest: Magyarságkutatási Intézet.
- Geertz, Guido 1987. Research on language contact. U. Ammon–N. Dittmar–K. J. Mattheier szerk. *Sociallinguistics*. First Volume, 598–606. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Gombocz, Zoltán 1907. Régi török jövevényszavaink. *Magyar Nyelv* 3, 17–29, 62–72, 105–116, 153–165, 213–224, 250–263, 307–313, 357–369, 295–406.
- 1908. *Honfoglalás előtti török jövevényszavaink*. (MNyTK 7.) Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- 1912. *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 30.) Helsinki.
- 1960. *Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink*. (Nyelvtudományi Értekezések 24.) Kiadta Ligeti L. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gyárfás István 1882. *A jászkinok nyelve és nemzetisége*. Budapest.
- Halasi-Kun Tibor 1990. A magyar–török rokonságról. *História* 1990, 2, 8–10.
- Horváth Mária 1978. *Német elemek a 17. század magyar nyelvében*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hungarológia* 3. Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ.
- Kakuk, Suzanne 1973. *Recherches sur l'histoire de la langue Osmanlie des XVIIe siècles: Les éléments Osmanlis de la langue Hongroise*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 19.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kakuk Zsuzsa 1976. Idegen szó, kihalt szó, jövevényszó. Benkő L. – K. Sal É. szerk. *Az etimológia elmélete és módszere*, 161–164. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1984. Török kultúrhatás jövevényszavaink tükrében. *Keletkutatás* 1987 tavasz, 94–104.
- 1994. Mándoky Kongur István: A kun nyelv magyarországi emlékei. *Keletkutatás* 1994 ősz, 80–91.

- Kassai Hona 1995. szerk. *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Osztály.
- Kucza István 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kontra Miklós 1981. *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elanolgósodó” orvosi nyelvünkre*. (Nyelvtudományi Értekezések 109.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1990. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- 1996. Magyar nyelvhasználat határainkon túl. Diószegi L., szerk., *Magyarságkutatás 1995–96*, 113–123. Budapest: Magyarságkutató Intézet.
- Kontra Miklós szerk. 1991. *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest: Magyarságkutató Intézet.
- Kovács Zsuzsa 1987. Török költészet Magyarországon. *Keletkutatás 1987 tavasz*, 104–113.
- Kristó Gyula 1994. *A magyar állam megszületése*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Kuun Géza 1885. *A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről*. Budapest.
- Labov, William 1982. Building on empirical foundations. W. P. Lehmann–Y. Malkiel szerk., *Perspectives in Historical Linguistics*, 17–92. Amsterdam: Benjamins.
- Ligeti Lajos 1935. Mongoloz jövevényszavaink kérdése. *Nyelvtudományi Közlemények* 49, 190–271.
- 1943. Az uráli magyar őshaza. Ligeti L., szerk., *A magyarság őstörténete*, 36–70. Budapest: A Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete – Franklin Társulat. (Reprint: 1986, Budapest: Akadémiai Kiadó.)
- 1976. A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. *Magyar Nyelv* 72, 11–27, 129–136.
- 1977. *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van I.* Szerk. Schlitz Ö. (Budapest Oriental Reprints Series A1.) Budapest: Kőrösi Csoma Társaság – A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- 1979. Régi török eredetű neveink II. *Magyar Nyelv* 75, 26–42, 259–273.
- 1986a. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1986b. A pannóniai avarok nyelve és etnikuma. *Magyar Nyelv* 82, 129–151.
- Mándoki István 1971. Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó. *Nyelvtudományi Közlemények* 73, 365–385.
- Mándoky Kongur István 1975. A kun nyelv magyarországi emlékei. *Keletkutatás 1975*, 149–151.
- 1993. *A kun nyelv magyarországi emlékei*. (Keleti Örökségünk I.) Karcag: Karcag Város Önkormányzata.
- Martinet, André 1953. Preface. Weinreich 1953, vii–ix.
- Melich János 1963. *Dolgozatok II.* (Nyelvtudományi Értekezések 41.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mészáros Gyula 1914. *Magyarországi kún nyelvemlékek*. Budapest.
- Mollay Károly 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Moravcsik, Edith 1978. Universals of language contact. J. H. Greenberg szerk., *Universals of Human Language*, 93–122. Stanford: Stanford University Press.
- Moravcsik Gyula 1950. *Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Budapest: Közoktatási Kiadó.
- Moravcsik, Gyula–Jenkins, Robert J. H. 1967. *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*. Washington: Dumharton Oaks.
- Németh Gyula 1914. Mészáros Gyula: Magyarországi kún nyelvemlékek. *Egyetemes Philológiai Közöny* 38, 706–709.
- 1948. Balassa Bálint és a török költészet. *Magyar századok. Irodalmi műveltségünk kezdetei*.

- Horváth János emlékkönyv, 80–100. Budapest.
- 1952. Die türkischen Texte des Valentin Balassa. *Acta Orientalia* 2, 23–61.
- 1967. A magyarországi oszmán–török nyelv. Illésházy Miklós török nyelvkönyve 1668-ból. *Nyelvtudományi Közlemények* 69, 57–109.
- 1990a. *Törökök és magyarok I: Régi törökök*. Szerk. Róna-Tas A. (Budapest Oriental Reprints Series A4.) Budapest: Kőrösi Csoma Társaság – A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- 1990b. *Törökök és magyarok 2: Oszmán törökök*. Szerk. Kakuk Zs. (Budapest Oriental Reprints Series A5.) Budapest: Kőrösi Csoma Társaság – A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- 1991. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közéteszi Berta Á. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- O. Nagy Gábor 1985. *Magyar szólások és közmondások*. Negyedik kiadás. Budapest: Gondolat.
- Országh László 1977. *Angol eredetű elemek a magyar szóképzésben*. (Nyelvtudományi Értekezések 93.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pais Dezső 1933. Somlai: somlói. *Magyar Nyelv* 29, 235–237.
- 1950. Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. *Magyar Nyelv* 46, 8–15.
- K. Palló Margit 1982. *Régi török eredetű igéink*. (Studia Uralo–Altaica Supplementum I.) Szeged: Altajisztikai Társaság.
- Rásonyi, László 1957. Les noms toponymiques du Kiskunság. *Acta Linguistica* 7, 73–146.
- 1962. Kiskunság'da Kumanca Yer Adlar. *Németh Armağan*, 341–352. Ankara.
- 1966–69. Kuman Özel Adlar. *Türk Kültürü Araştırmalar* 2–6, 71–144.
- Róna-Tas András 1995. *A magyarság korai története*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 9.) Szeged.
- Sándor Klára 1993. *A magyar nyelv török jövevényszavai*. Szeged: Kézirat.
- Szörényi László 1976. Valahány török betű. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1976/5–6, 706–713.
- Szűcs Jenő. 1992. *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 3.) Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Thomason, Sarah–Grey Kaufman, Terrence 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley Los Angeles Oxford: University of California Press.
- Tóth Sándor László 1993. *A 9. századi magyar törzsszövetség szervezete és külkapcsolatai (838–896)*. Szeged: Kézirat.
- H. Tóth, Tibor 1995. Linguistic consequences of migration. *Néprajz és Nyelvtudomány* 36, 285–293.
- Vásáry István. 1993. *A régi Belső-Ázsia története*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 7.) Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- Vászonyi Endre (gyűjtötte és összeállította)–Kontra Miklós (sajtó alá rendezte és szerkesztette) 1995. *Túl a Kecegdárdán. Calumet–vidéki amerikai magyar szótár*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Weinreich, Uriel 1953. *Languages in Contact*. The Hague: Mouton.
- Weinreich, Uriel–Labov, William–Herzog, Marvin I. 1968. Empirical foundations for a theory of language change. W. P. Lehmann–Y. Malkiel szerk., *Directions for Historical Linguistics*, 95–189. Austin: University of Texas Press.
- Zichy István. 1939. *Magyar őstörténet*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Zimanyi István. 1990. Török–magyar rokonság és a nyelvcsere lehetősége. *História* 1990/2, 10–11.

Hungarian–Turkish Bilingualism and related issues

Until quite recently, in Hungarian historical linguistics, language contact phenomena have been identified with lexical borrowing without paying attention to either other forms